

Loek Halman, Karei Dobbelaere, Ruud de Moor en
Liliane Voyé

1. De Europese waardenstudie

In dit artikel worden overeenkomsten en verschillen tussen België en Nederland behandeld op godsdienstig-kerkelijk gebied. Daartoe wordt gebruik gemaakt van gegevens uit het European Values Survey (EVS) dat in 1990 als een vervolg op een onderzoek in 1981 in de meeste landen van West-Europa en in de Verenigde Staten en Canada is gehouden (voor meer informatie verwijzen we naar Kerkhofs en Rezsohazy 1984; Halman, Heunks, De Moor en Zanders 1987; Halman 1991; Kerkhofs, Dobbelaere, Voyé en Bawin-Legros 1992). In beide jaren zijn van personen die behoorden tot een toevalssteekproef interviews afgenomen waarin een groot aantal vragen over religie en andere waarden werden gesteld. In Nederland omvatte de 1990-steekproef 1017 respondenten tegen 1221 in 1981; in België is de steekproefomvang in 1990 groter dan in 1981, namelijk respectievelijk 2792 en 1145.¹ De Belgische steekproef van 1990 was zo omvangrijk, omdat de aandacht ook gericht was op overeenkomsten en verschillen tussen de taalgroepen. We beperken ons in dit artikel tot de waardenoriëntaties op godsdienstig gebied.

2. Kerkelijkheid in België en Nederland

Zei in 1981 15% van de Belgen van 18 jaar of ouder zich niet tot één van de godsdienstige genootschappen te rekenen, in 1990 is dat percentage toegenomen tot 32%. In Nederland rekende in 1981 36% van de bevolking zich niet tot een denominatie, in 1990 was dat percentage opgelopen tot 49. In Nederland is de buitenkerkelijkheid dus aanzienlijk groter dan in België. Op dit punt is Nederland een buitenbeentje in de westerse wereld. In geen enkel ander land is de buitenkerkelijkheid zo omvangrijk. Overigens is de grens tussen buitenkerkelijkheid en marginale kerkelijkheid erg betrekkelijk en afhankelijk van de positie van kerken in een land.

Dat blijkt al wanneer niet de kerkelijkheid, maar de kerksheid als punt van aandacht wordt genomen. In België zegt 31% en in Nederland 30% van de onder-

vraagden regelmatig (dit is minstens eens per maand) naar de kerk te gaan. En ook daarin is in beide landen een lichte daling opgetreden ten opzichte van 1981 (vgl. Halman 1991: 303). Respectievelijk 43% en 44% van de ondervraagde Nederlanders en Belgen zegt nooit naar de kerk te gaan. Het percentage lag in Nederland ook in 1981 al op dit niveau, maar in België is het met 8% toegenomen. Hieruit blijkt dat praktisch de onkerkelijkheid in beide landen in 1990 even groot is. De vraag blijft dan wat de betekenis ervan is dat mensen zich wel of niet uitdrukkelijk als niet meer behorend tot een kerk wensen te beschouwen.

De actieve kerkelijke betrokkenheid is in beide landen vrijwel even groot. 7 respectievelijk 9% van de Belgen en Nederlanders zegt onbetaald vrijwilligerswerk voor zijn kerk of voor een kerkelijke organisatie te verrichten. Wel zijn er grote verschillen in het lidmaatschap van een dergelijke organisatie. In Nederland was en is ruim tweederde van de ondervraagden lid van een kerkelijke organisatie of religieuze groepering, in België was dat 9% in 1981 en is dat 12% in 1990.

De betrokkenheid, respectievelijk de afstand tot de kerken, kan worden gedetailleerd door het onderscheid in kernleden, modale leden en marginale of randleden. Kernleden gaan regelmatig naar de kerk en zijn door vrijwilligerswerk en/of lidmaatschap van kerkelijke organisaties betrokken bij de kerk. Modale leden gaan alleen regelmatig ter kerke. Marginale leden beschouwen zich als kerklid, maar gaan weinig of niet naar de kerk.

Opvallend is dat in Nederland zo'n omvangrijke groep kernleden aanwezig is naast een omvangrijke buitenkerkelijkheid; namelijk 23% van degenen die een antwoord gaven, terwijl dat in België slechts 9% is. In geen enkel van de landen uit ons onderzoek, behalve in de Verenigde Staten en Canada, is van een vergelijkbare situatie sprake, zoals ook al op basis van de onderzoeksgegevens uit 1981 kon worden geconstateerd (vgl. Halman 1991). In die min of meer unieke situatie is in 1990 dus nog geen verandering opgetreden.

Vooraf de omvang van de groep modale leden is in tien jaar tijd geslonken, in Nederland van 13 naar 6%, in België van 33 naar 21%. In België zijn, net als in de meeste andere Europese landen, beduidend meer marginale leden dan in Nederland, 38 tegenover 21%, en zijn ook de polen (kernleden versus buitenkerkelijken) minder talrijk. Noch voor België noch voor Nederland is de benaming modale leden gelukkig gekozen. Immers, meest voorkomend is deze groep bij lange na niet (meer). Daarom worden ze ook wel 'middenmoters' genoemd (zie Dobbelaere en Voyé 1992: 118).

De buitenkerkelijken kunnen nader worden gedifferentieerd in die van de eerste of van de tweede generatie.² Die van de eerste generatie zijn opgegroeid en opgevoed in een gezin met ouders die nog kerkelijk waren. Het gaat hierbij om 28% van de Nederlanders en 18% van de Belgen. Buitenkerkelijken van de tweede generatie hadden ouders die reeds onkerkelijk waren. In Nederland gaat het om 22%, in België om 14% van de ondervraagden.

De kerkleden in Nederland zijn dus actiever dan de Belgische, maar de vraag is of dat beeld in Nederland gunstig wordt beïnvloed door de protestantse kerken. Zowel bij de Nederlands hervormden als bij de gereformeerden is het aandeel van de kernleden toegenomen, van 39 naar 56% respectievelijk van 78 naar 83%. Bij de katholieken is dat aandeel op hetzelfde niveau gebleven, 35% in 1990, 36% in 1981. Het cijfer van de Belgische katholieken is 13% bij het laatste onderzoek, in 1981 10%. Al deze cijfers zijn berekend op degenen die zich lid van een bepaalde kerk noemen, de eerder gegeven cijfers voor België en Nederland zijn gebaseerd op degenen die een antwoord gaven. In dit laatste totaal zitten dus ook de buitenkerkelijken. In onderstaande tabel zijn de cijfers gegeven voor alle typen kerkle-

Tabel 1: Katholieken en protestanten in Nederland en België naar kerkelijke typologie (in procenten)

	Nederland						België	
	katholiek		Ned.- Hervormd		gerefor- meerd		katholiek	
	'81	'90	'81	'90	'81	'90	'81	'90
kernleden	36	35	39	56	78	83	10	13
modale leden	26	15	13	7	14	5	40	31
marginale leden	38	50	48	37	8	12	49	56

den. Als totaal zijn hier al degenen opgenomen die zich lid van een kerk noemen. De katholieke kerk in Nederland heeft een hoger percentage kernleden dan de Belgische, maar de Nederlands-Hervormde en gereformeerde kerken hebben nog hogere percentages. Deze kerken bestaan voor meer dan de helft of het overgrote deel uit zich actief opstellende leden. Katholieken in Nederland en België komen in zoverre overeen dat (ruim) de helft van hen marginaal lid is.

Het hogere percentage kernleden in de Nederlandse katholieke kerk, vergeleken met de Belgische, kan op grond van verschillende factoren worden verklaard. Allereerst is het vrijwilligerswerk in het algemeen in Nederland meer verspreid dan in België. Ten tweede is er sprake van een kerkelijk pluralisme in Nederland wat volgens Iannaccone (1992: 128-129) de concurrentie stimuleert en meer engagement van de leden vraagt. De conflicten binnen de Nederlandse katholieke kerk hebben ook een polarisatie in de kerk tot gevolg gehad die meer leden ertoe brengt zich voor hun kerk in te zetten. Dergelijke conflicten laten ook niet toe 'modaal' te zijn: ofwel men engageert zich, ofwel men haakt af. Tenslotte is het 'compromis' typisch voor de Belgische cultuur, zoals 'harmonie' dit is voor de Japanse. Dit heeft als consequentie dat extreme posities weinig waardering ondervinden, maar

dat men naar een vergelijk streeft. In die zin ziet men dat de Belgische grondwet het resultaat is 'van een vergelijk tussen de katholieken die vooral de vrijheid van godsdienst, de vrijheid van onderwijs en de vrijheid van vergadering en vereniging (met name om de religieuze orden te beschermen) eisten, en de liberalen voor wie de vrijheid van meningsuiting en van de pers prioritair waren' (Remy en Voyé 1985: 14). Dit verklaart tevens de identificatie tussen Belg en katholiek zijn, die des te legitiemer is omdat de katholieke kerk in België als staatskerk functioneert, hoewel zij dat in rechte niet is. Haar diensten, onder andere de overgangsrituelen, maar ook haar scholen, verschijnen als collectieve voorzieningen die geen kerkelijk engagement vereisen. Vandaar de blijvende kracht van de katholieke zuil en het grote aantal marginale en modale kerkleden in België.

Een aanzienlijk verschil bestaat er tussen Nederlanders en Belgen in het belang dat wordt gehecht aan kerkelijke vieringen bij belangrijke gebeurtenissen in het leven, zoals uit onderstaande tabel blijkt.

Tabel 2: Het belangrijk vinden van kerkelijke vieringen bij belangrijke gebeurtenissen in Nederland en België naar kerkelijke typen (in procenten)

	Nederland			België		
	geb.	huw.	dood	geb.	huw.	dood
kernleden	86	95	96	95	98	98
modale leden	84	96	96	94	95	96
marginale leden	67	69	80	82	83	86
1e generatie onkerkelijk	18	21	34	38	42	45
2e generatie onkerkelijk	9	13	18	31	28	31

N.B. 3% van de Nederlanders en 5% van de Belgen zijn niet in de berekeningen betrokken

Zoals deze tabel laat zien is het verschil tussen Belgen en Nederlanders het grootst wanneer het gaat om de marginale leden en buitenkerkelijken. Een verklaring zou kunnen zijn dat door de pluralistische godsdienstige situatie zaken van godsdienst en kerk meer een persoonlijke optie zijn, terwijl in een historisch godsdienstig homogeen land, godsdienstige en kerkelijke praktijken meer een onderdeel zijn van de nationale cultuur. Daaruit valt dan te verklaren dat vooral in België een aanmerkelijk deel van de buitenkerkelijken, zelfs van degenen die tot de tweede generatie behoren, nog belang hecht aan de zogenaamde *rites de passage* (voor een bespreking zie Dobbelaere en Voyé 1992: 127-130). Tussen katholieken, Nederlands hervormden en gereformeerden bestaan er in Nederland geen opvallende verschillen, net zo min als de Nederlandse en Belgische katholieken zich op dit punt van elkaar onderscheiden.

Hoe staat het met de gelovigheid van de Nederlanders en Belgen? Kunnen ook

daarin grote verschillen worden gevonden? In de volgende paragrafen wordt ingegaan op de verschillende dimensies van godsdienstigheid.

3. Godsdienstigheid

Wanneer de kerkelijke betrokkenheid afneemt is er dan ook sprake van een afnemende godsdienstigheid? Over de operationalisering van godsdienstigheid lopen de meningen nogal uiteen. Consensus lijkt er wel te bestaan over de verschillende aspecten die aan godsdienstigheid kunnen worden onderscheiden. *Kerkelijke betrokkenheid* is één van die aspecten. Verder is er de *godsdienstige ervaringsdimensie*. Het gaat daarbij om een ervaring van geloof, gebaseerd op het geloof in (een) God en op de betekenis die aan Hem wordt toegekend. Deze ervaringsdimensie staat conceptueel los van een bepaalde geloofsinhoud. De vraag is dan of er empirisch buiten de religie zoals zij in de kerken en in hun doctrines is geïnstitutionaliseerd, godsdienst voorkomt in de zin van religiositeit.

Deze vraag is erg actueel omdat, zoals Zylberberg (1985: 20) het formuleert, de controle over de definitie en de reproductie van het sacrale tot voor kort door de kerken werd gemonopoliseerd. Hoewel de huidige uitdrukkingsmodaliteiten van het sacrale in onze samenlevingen meestal nog die van de christelijke kerken zijn en deze modaliteiten deel uitmaken van de gemeenschappelijke cultuur, toch kan een zekere automatisering van het religieuze los van kerkelijke bindingen vastgesteld worden. In hoeverre dit bestaat zal verderop nader worden onderzocht.

Ieder geloof bestaat ook uit leerstellingen waarvan verwacht wordt dat de gelovigen die onderschrijven: de *ideologische dimensie*. Ten slotte kan godsdienstigheid worden afgeleid uit de betekenis die kerk en geloof voor het dagelijks handelen hebben. Secularisatie duidt op de afnemende invloed van religieuze en kerkelijke opvattingen op het dagelijks leven. Deze kan worden afgeleid uit antwoorden op de vraag of men van mening is dat *de kerk adequate antwoorden geeft op allerlei vragen* die zich voordoen.

Religiositeit. Bij de ervaringsdimensie die wij met religiositeit zullen aanduiden, gaat het om uitspraken die niet of niet erg sterk naar de institutionele kant van een godsdienst verwijzen, zoals 'ik ben een gelovig mens', 'het geloof in een (persoonlijke) God', 'God is voor mij belangrijk', 'het geloof geeft kracht en schenkt vertroosting' en 'ik neem wel eens ogenblikken voor gebed en meditatie'. Het gaat derhalve om 'een religieuze instelling die ook eigen kan zijn aan mensen die zich niet rekenen tot de leden van een kerk' (De Moor 1987: 22).

Een eerste constatering is dat de verschillen in religiositeit tussen Nederlanders en Belgen in 1990 niet groot meer zijn. Dat komt omdat deze religiositeit sinds 1981 in België sterker is verminderd dan in Nederland.

Een van de indicatoren voor religiositeit bleek het geloof in een persoonlijke

God te zijn. Dat geloof is nog steeds aanwezig bij 28% van de Nederlanders (34% in 1981) en bij 29% van de Belgen (39% in 1981). Het gaat hier om een bepaald Godsbeeld dat men niet noodzakelijk hoeft te aanvaarden om in God te geloven. Een ander Godsbeeld blijkt onder Nederlanders meer verbreid te zijn (41%), namelijk dat van een God als een bovennatuurlijke kracht of levensgeest. De categorie Nederlanders die dit beeld hebben is met 12% toegenomen. Het is onder hen het overheersende beeld geworden. Bij de Belgen is dat andersom; het beeld van een persoonlijke God overtreft met 29% dat van het geloof in een bovennatuurlijke kracht dat 20% van de Belgen als hun Godsbeeld aanduiden. Hierbij moet echter worden aangetekend dat de Belgen veel meer dan de Nederlanders zeggen het niet te weten, 29% versus 15%. Bij de Belgen hebben beide Godsbeelden aan aanhang verloren ten gunste van het antwoord 'ik weet het niet'. Deze verschuiving betreft 14% van de Belgische ondervraagden. Ten slotte zeggen in beide landen 14% van de geïnterviewden niet in een God te geloven, althans niet op één van beide wijzen voorgesteld.

Het ligt voor de hand dat de religiositeit varieert per type kerklid. Hieronder volgen de cijfers.

Tabel 3: Gemiddelde (factor)score op religiositeit naar kerkelijke typologie in Nederland en België in 1981 en 1990

	Nederland		België	
	'81	'90	'81	'90
kernleden	.85	.89	.91	.90
modale leden	.68	.75	.78	.72
marginale leden	.04	.28*	.23	.06**
buitenkerkelijken	-.94	-.88	-1.21	-1.30

* $p(81-90) = .000$

** $p(81-90) = .006$

N.B. Niet bij de berekening betrokken wegens het ontbreken van één of meer antwoorden: 30% van de Nederlanders in 1981, 10% in 1990; 39% van de Belgen in 1981, 26% in 1990

Kernleden zijn zowel in België als in Nederland het meest godsdienstig. In de mate waarin bestaan geen verschillen. Dat laatste geldt ook voor de modale leden. De marginale kerkleden, evenals de buitenkerkelijken, zijn in Nederland wat minder a-religieus dan in België. Dat zou kunnen samenhangen met een wat andere grens tussen beide categorieën. Als men zich eerder buitenkerkelijk noemt, kan de gemiddelde religiositeit in beide categorieën toenemen. Op deze manier kan ook de wat hogere gemiddelde religiositeit in beide categorieën sinds 1981 verklaard worden. Waar, zoals in België, de formele overgang naar de buitenkerkelijkheid

minder snel gaat, zien we de gemiddelde religiositeit sinds 1981 in beide categorieën wat afnemen. Van een buitenkerkelijke religiositeit lijkt weinig sprake. Vooral in België is zij onder buitenkerkelijken laag. Uit het onderzoek van Dobbelaere en Voyé (1992: 121-122) in België blijkt dat dit des te meer het geval is bij een eerste generatie. Hieruit zou kunnen worden afgeleid dat buitenkerkelijke religiositeit pas tot ontwikkeling kan komen bij latere generaties omdat de eerste generatie onkerkelijken sterk de noodzaak voelt zich van de kerk en haar cultuur te onderscheiden.

Traditionele gelovigheid. Een tweede aspect van godsdienstigheid heeft betrekking op de leerstellingen die door de gelovigen worden onderschreven. Het gaat hier om het geloof in 'God', 'het leven na de dood', de 'ziel', de 'duivel' en dergelijke. Zowel in Nederland als België is het geloof in deze zaken in ongeveer gelijke mate afgenomen. Het geloof in God is echter onder de Belgen sterker afgenomen, waardoor er op dit punt nog maar weinig verschil met Nederlanders is. De andere geloofspunten werden en worden door vrijwel even hoge of lage proporties in Nederland en België onderschreven.

Tabel 4: Indicatoren voor traditionele gelovigheid in Nederland en België in 1981 en 1990 (in procenten)

Geloofd in:	Nederland				België			
	'81		'90		'81		'90	
	%	ga*	%	ga*	%	ga*	%	ga*
God	65	9	61	12	77	6	63	8
leven na de dood	42	18	39	15	37	24	37	16
ziel	59	15	63	12	52	21	52	13
duivel	21	13	17	4	20	22	18	8
hel	15	14	14	5	17	23	15	9
hemel	39	14	34	10	33	22	30	10
zonde	49	12	43	6	45	19	41	8

* % geen antwoord

Kernleden en modale kernleden zijn weer vaker gelovig in traditionele zin dan de marginale kerkleden, onkerkelijken geloven hooguit in God. In België vertoont de traditionele gelovigheid in de categorieën van de kerkelijke typologie weinig verandering, in Nederland wat meer. De toename van de scores op de dimensie onder marginale leden en buitenkerkelijken zou op dezelfde manier verklaard kunnen worden als eerder voor religiositeit werd gedaan.

Buitenkerkelijkheid lijkt in België, althans bij de eerste generatie onkerkelij-

Tabel 5: Gemiddelde (som)score traditionele geloofigheid naar kerkelijke typologie

	Nederland		België	
	'81	'90	'81	'90
kernleden	4.95	4.84	4.60	4.62
modale leden	4.01	3.77	4.30	4.28
marginale leden	2.90	3.33* ¹	2.58	2.63
buitenkerkelijken	1.01	1.32* ²	.65	.74

*¹ p (81-90) = .002*² p (81-90) = .003

ken, meer met een afwijzen van het (traditionele) geloof te maken te hebben dan in Nederland, waar men in God of een of meer andere punten kan geloven als men zich buiten een kerk stelt.

Vertrouwen in de kerk. De verbondenheid met de kerk blijkt niet alleen uit de deelneming aan kerkelijke vieringen, maar ook uit het vertrouwen dat men (nog) heeft in het instituut. Indien een dergelijk vertrouwen afwezig is zal de invloed en de normerende kracht van de kerk worden ondergraven.

Het vertrouwen in de kerken is in beide landen niet erg groot. In Nederland was er in 1981 een meerderheid die weinig of in het geheel geen vertrouwen had in de kerk (62%). In 1990 is dat toegenomen tot 68%. In België is het percentage sterker gestegen, en wel van 37 in 1981 naar 50 in 1990. Niet vreemd is het dan ook dat slechts een minderheid van mening is dat zijn kerk adequate antwoorden geeft op problemen van morele en familiale aard of adequaat inspeelt op de spirituele behoeften.

In België liggen de cijfers een fractie hoger, maar Belgen en Nederlanders lijken wat dit betreft naar elkaar toe te groeien. Het gemiddelde verschil in 1981 bedroeg 8.3 en in 1990 was dat 5 percentagepunten.

Tabel 6: Percentages respondenten in 1981 en 1990 die vinden dat hun kerken bekwaam reageert op:

	Nederland		België	
	'81	'90	'81	'90
morele problemen	25	25	35	30
gezinsproblemen	25	23	31	27
spirituele behoeften	34	40	37	42
geen antwoord	10	3	4	15

In Nederland is het vertrouwen in de kerk bij kernleden en modale leden te zamen iets toegenomen en beide categorieën onderscheiden zich niet veel van elkaar. Marginale leden hebben beduidend minder vertrouwen in hun kerk.

In België is het vertrouwen onder de kernleden aanmerkelijk hoger dan onder de andere categorieën. De Nederlandse en Belgische kernleden verschillen van elkaar door het grotere vertrouwen dat de laatsten hebben in hun kerk (gemiddelde score .41 resp. .76). De overige categorieën kerkelijken in beide landen verschillen niet veel van elkaar.

In Nederland hebben de gereformeerden aanzienlijk meer vertrouwen in hun kerk dan katholieken en Nederlands hervormden. Dat vertrouwen is de laatste tien jaar zelfs nog enigszins toegenomen. De Nederlands hervormden nemen een positie in tussen de gereformeerden en de katholieken die een gering vertrouwen in hun kerk hebben. Dat vertrouwen van de hervormden in hun kerk is enigermate toegenomen, terwijl dat van de katholieken verder is gedaald en dat komt ook tot uitdrukking in de nog geringere mate waarin de katholieken in 1990 hun kerk als gids wensen te beschouwen dan in 1981. Katholieken in België en Nederland verschilden in 1981 en verschillen in 1990 niet veel waar het het geringe vertrouwen in de katholieke kerk betreft.

4. Zingeving

Godsdienst wordt vaak in verband gebracht met zingevingsvraagstukken rond de thema's van leven, dood en lijden. Verschillende functionalisten hebben hieraan de universaliteit van de godsdienst gekoppeld (O'Dea 1966: 4-7). De vraag is echter of er naast traditionele godsdienstig-kerkelijke zingevingssystemen geen andere mogelijk zijn die zin geven aan leven, lijden en dood. In dit verband wijzen Felling, Peters en Schreuder (1986) op een immanent, een agnostisch en een nihilistisch zingevingssysteem. In de traditionele optie wordt de zin aan God ontleend, de immanente optie situeert de zin van het leven, lijden en dood in het (dagelijkse) leven zelf. Boven zagen we reeds dat het geloof in het traditionele persoonlijke Godsbeeld is afgenomen, zowel in Nederland als in België. In Nederland domineert het geloof in een bovennatuurlijke kracht, in België zijn het traditionele beeld en een agnostisch standpunt overheersend. Maar deze informatie zegt nog niets over waar de zin van het leven, het lijden en de dood wordt gesitueerd. In de vragenlijst van het European Values-onderzoek waren zowel voor de traditionele als voor de immanente levensbeschouwelijke opties enkele indicatoren opgenomen.

Opvallend is dat de zin slechts door een minderheid in God wordt gezocht. Het gaat in beide landen om een kwart of minder van de ondervraagden die de zin van het leven, de dood en het lijden aan God toeschrijven. Veel meer wordt ingestemd met de immanente alternatieven. Zowel in België als in Nederland opteert een

overgrote meerderheid voor een immanente zin van het leven, de dood en het lijden. Voor slechts een kwart of minder wordt die zin gevonden in een transcendente kracht en zelfs in dit geval bestaat er nog een verwijzing naar een immanente zingeving. Met andere woorden, voor een minderheid wordt de transcendente zingeving aan de immanente toegevoegd, de grote meerderheid opereert met een louter immanente zingeving.

Zoals te verwachten is, is er een relatie tussen de christelijke zingeving en de kerkelijke typen. Kernleden en modale leden komen met elkaar overeen, de Belgen huldigen deze zingeving bovendien meer dan de Nederlanders. Zowel kerkleden als buitenkerkelijken huldigen daarnaast in gelijke mate ook het immanente standpunt. Belgen en Nederlanders komen hierin overeen.

5. Convergentie of divergentie?

In hoeverre Belgen en Nederlanders in godsdienstige praktijken en waarden naar elkaar toe groeien of juist verder uit elkaar groeien, kan worden vastgesteld door de verschillen op de hierboven vermelde 'godsdienstige' indices nader te beschouwen. Indien de verschillen tussen België en Nederland in 1990 groter zijn dan in 1981, dan kan worden geconcludeerd tot divergente ontwikkelingen. Zijn de verschillen daarentegen kleiner geworden, dan is er sprake van convergentie. Een ontwikkeling waarin beide landen in ieder geval met elkaar overeenkomen is dat de godsdienstigheid, hoe ook gemeten, in de laatste tien jaar enigszins is afgenomen. Maar de afname lijkt in België sneller te gaan dan in Nederland. Daar moet evenwel direct aan worden toegevoegd dat de godsdienstigheid in Nederland in 1981 in het algemeen al wat geringer was dan in België (vgl. Halman 1991). Naarmate de secularisatie verder is voortgeschreden, neemt het tempo af (plafondefect).

Meer dan in 1981 lijken de Belgen en Nederlanders in 1990 op elkaar wat betreft hun algemene religieuze instelling. Was in 1981 nog sprake van een duidelijk verschil in religiositeit, in 1990 is het verschil hierin verwaarloosbaar klein geworden.

Belgen waren in 1981 iets minder orthodox in hun geloof dan Nederlanders. En hoewel in beide landen de mate van orthodoxie enigszins (maar statistisch niet significant) is afgenomen, is de daling in België wat sterker dan in Nederland. Het gevolg is dat de ontwikkelingen tot een (zeer) geringe toename van de verschillen tussen Belgen en Nederlanders leiden.

We constateerden reeds dat in 1990 vooral Belgen en dan met name de modale en marginale kerkelijken minder vertrouwen in hun kerk hadden dan in 1981. Ook in Nederland is het vertrouwen gedaald, maar minder dan in België, met als gevolg dat de verschillen tussen België en Nederland in dit opzicht zijn verkleind, maar daarmee nog niet verdwenen.

Een zelfde tendens kan worden waargenomen waar het de kerk als gids voor problemen uit het dagelijks leven betreft. In beide landen vindt men in 1990 minder dan in 1981 dat de kerk goede antwoorden geeft op problemen van morele en familiale aard en dat zij goed inspeelt op spirituele behoeften van de mens. De negatieve tendens is in België sterker dan in Nederland. De verschillen tussen Nederlanders en Belgen nemen op dit punt af.

Ook de percentages buitenkerkelijken en de verschillende typen kerkelijken vertonen in 1990, meer dan in 1981, overeenkomsten. Desondanks blijven er enkele belangrijke verschillen tussen Belgen en Nederlanders op dit punt. Eerder hebben we ze al aangestipt.

Grosso modo kunnen we concluderen dat Nederland en België een zelfde ontwikkeling op godsdienstig vlak meemaken. In beide landen is er sprake van verdergaande secularisatie. Maar dat proces lijkt zich in België in een hoger tempo te voltrekken dan in Nederland, waar het secularisatieproces al eerder heeft plaatsgevonden. Tenminste wanneer dit mag worden opgemaakt uit de verschillende startposities die op basis van het 1981-onderzoek konden worden ingenomen.³ Dat de verschillen tussen Belgen en Nederlanders de laatste tien jaar geringer zijn geworden kan derhalve dus vooral op het conto van de Belgen worden geschreven. Zij zijn op alle fronten minder godsdienstig geworden, meer nog dan de Nederlanders.

6. Religie, kerkelijkheid en leeftijd

Leeftijd is een belangrijke predictor voor godsdienstige oriëntaties en gedragingen. Dat blijkt al uit de duidelijke verschillen in kerkgang tussen de jongste en oudste leeftijdscategorieën. Bijna de helft van de oudste leeftijdsgroep in België gaat minstens wekelijks ter kerke, in Nederland is dat 38%. Bij de jongste leeftijdsgroep is dat in beide landen 10%. Bij vrijwel alle leeftijdsgroepen is de kerkelijke participatie de laatste tien jaar gedaald. De percentages nooit ter kerke gaande mensen in de verschillende leeftijdsgroepen varieert in Nederland tussen 34 en 47, en in België tussen 33 en 53.

Jongeren vinden het ook minder dan ouderen belangrijk dat er kerkelijke vieringen zijn bij geboorte, huwelijk en begrafenis. Een verschil tussen Nederland en België is dat in het eerste land in alle leeftijdscategorieën meer belang wordt gehecht aan het kerkelijk huwelijk dan in België, terwijl in dit laatste land dat geldt voor kerkelijke vieringen bij geboorte en dood. In België is verder in alle leeftijdscategorieën steeds een meerderheid te vinden voor kerkelijke vieringen bij elk van de drie gebeurtenissen. In Nederland is dit slechts voor het kerkelijk huwelijk het geval. Jongeren participeren niet alleen minder frequent aan het kerkelijk leven, zij hechten ook minder dan ouderen belang aan godsdienst. In België is dat nog iets meer het geval dan in Nederland.

Kerkelijkheid-onkerkelijkheid. Meer jongeren in Nederland dan in België behoren tot de kernleden. Dat was in 1981 al zo en is in 1990 nog steeds het geval. Een groot deel van de Belgische jongeren bestaat uit marginale leden. In Nederland is deze groep minder omvangrijk, maar behoort tweederde van de jongeren tot de buitenkerkelijken. Van de oudste leeftijdsgroep (72+) bestaat in Nederland 38% uit buitenkerkelijken, een groep die in België beperkt is tot zo'n 15%.

In alle leeftijdsgroepen is de buitenkerkelijkheid toegenomen, vooral in België. De toe- of afname van het aantal marginale leden bleef daardoor beperkt tot slechts enkele procenten. Tevens is er een lichte stijging in het percentage kernleden waar te nemen onder de oudere leeftijdsgroepen in België.

Religiositeit. Alle generaties, met uitzondering van de oudste in België, zijn vergeleken met 1981 minder godsdienstig geworden. Die verandering is in België sterker geweest dan in Nederland, waar het niveau in 1981 al lager lag.

Tabel 7: Gemiddelde (factor)score op religiositeit naar leeftijd in Nederland en België, in 1981 en 1990

	Nederland				België			
	a	'81	'90	b	a	'81	'90	b
18-26	.102	-.33	-.46		.000	-.02	-.63	
27-35	.002	-.13	-.37	.552	.001	.03	-.38	.001
36-44	.175	.01	-.11	.857	.000	.33	-.22	.052
45-53	.266	.16	.06	.566	.003	.40	.03	.020
54-62	.271	.33	.22	.580	.162	.44	.27	.262
63-71	.086	.40	.22	.287	.001	.67	.28	.206
72+	.004	.45	.02	.003	.567	.48	.56	.383

In kolom a staan de p waarden van de t-toetsen waarin de gemiddelden van de leeftijdsgroepen in de tijd worden vergeleken: de 18-26 jarigen in 1981 met de 18-26 jarigen in 1990. In kolom b staan de p waarden voor de verschillen binnen de generaties: de 18-26 jarigen in 1981 met de 27-35 jarigen in 1990.

N.B. Niet bij de berekening betrokken wegens het ontbreken van een of meer antwoorden: 30% van de Nederlanders in 1981; 10% in 1990; 39% van de Belgen in 1981; 26% in 1990.

Vooraf in België valt waar te nemen dat ook binnen de generaties veranderingen in godsdienstigheid zijn opgetreden. De intragenerationele veranderingen in Nederland zijn minder opvallend maar ook minder goed te interpreteren. Zowel toe- als afname valt binnen generaties te constateren. Toevalligheden kunnen hierbij een rol spelen.

Traditionele gelovigheid. Ook waar het de geloofsinhoud betreft zijn veranderingen opgetreden die in de richting van een verdergaande secularisatie wijzen. Vooral de jongere generaties geloven niet in de traditionele geloofspunten. Anno 1990 zijn de verschillen tussen de jongste en oudste generatie in België aanzienlijk groter dan in 1981. De traditionele gelovigheid is binnen de jongste leeftijdsgroep sterk gedaald.

Wanneer de cohorten in de tijd worden gevolgd, kan worden geconstateerd dat het beeld minder duidelijk is dan in het geval van de religiositeit. Een daling in traditionele gelovigheid doet zich in Nederland voor bij de twee jongste cohorten en de oudste, terwijl de tussenliggende leeftijdsgroepen een lichte stijging laten zien. Ook in België is het beeld onduidelijk. De jongste leeftijdsgroep is minder traditioneel gelovend geworden, de beide oudste daarentegen meer.

Vertrouwen in de kerk. Het algemene beeld dat de kerkleden hun kerk steeds minder als gids zien voor het dagelijks leven, kan in vrijwel alle leeftijdsgroepen worden teruggevonden. Die teruggang doet zich in Nederland en België het duidelijkst voor bij de oudere leeftijdsgroepen.

Ook binnen de generaties heeft zich de tendens voortgezet naar minder waardering voor de oplossingen die de kerken aandragen voor morele en gezinsproblemen en voor de wijze waarop zij aan spirituele behoeften tegemoet komen. Overigens zijn de verschillen niet erg groot, maar de tendens is duidelijk. In afnemende mate wordt de kerk als gids in het leven beschouwd, niet alleen door jongeren, maar ook door ouderen.

7. Conclusie

In België zijn de veranderingen de laatste tien jaar omvangrijker dan in Nederland, zo lijken de bovenstaande analysesresultaten uit te wijzen. Niet alleen tussen de generaties kunnen verschuivingen worden vastgesteld, ook binnen de generaties hebben zich veranderingen voorgedaan. Vooral in België zijn deze intragenerationele veranderingen relatief groot. In Nederland daarentegen lijken de geconstateerde veranderingen vooral betrekking te hebben op intergenerationele verschillen (tussen de generaties dus). De verdergaande secularisatie kan in Nederland dan ook meer worden toegeschreven aan vervanging van generaties dan aan veranderingen binnen generaties. Ook in België kan dit worden geconstateerd, maar meer dan in Nederland spelen zich ook binnen de generaties zelf veranderingen af die duiden op een verdergaande secularisatie.⁴

Dat de intragenerationele veranderingen in België nog relatief groot zijn heeft te maken met het feit, zoals eerder al is aangeduid, dat Belg en katholiek zijn lange tijd met elkaar geïdentificeerd werden. Zich katholiek noemen had geen al te grote consequenties. Deze associatie was zelfs sterker in Vlaanderen dan in Wallonië,

omdat de lagere clerus de promotie van de Vlaamse cultuur en de ontvoogding van Vlaanderen in België sterk bevordert heeft. De spreuk 'Alles voor Vlaanderen. Vlaanderen voor Christus' weerspiegelt dit heel duidelijk. In Vlaanderen in het bijzonder, maar ook in België in het algemeen, was men impliciet katholiek want Vlaams of Belgisch. Katholiek zijn was diffuus aanwezig in de cultuur en niet specifiek zoals in Nederland.

Wanneer de katholieke kerk vanaf het einde van de jaren zestig een expliciet en bewust engagement eiste, bij voorbeeld een plechtige geloofsbelijdenis op 12 jaar in plaats van een feestelijke plechtige communie, en dit aanleiding gaf tot publieke discussies in de massamedia (Dobbelaere 1988b: 66-68), hebben velen de kerk verlaten of hun engagement verminderd. Een deel van diegenen die zich nog met de kerk engageerden, hebben – ontgoocheld over de resultaten – zich met de tijd eveneens aan de rand van de kerk opgesteld (Dobbelaere en Voyé 1991: 221 en 215-224). En aangezien kerk en religiositeit sterk verbonden waren had dit tevens een effect op de religiositeit, wat slechts enigszins lijkt te veranderen in latere generaties.

Noten

1. De steekproeven zijn zodanig gewogen dat ze overeenkomen met de proporties Nederlanders en Belgen in 1981 en 1990. De volgende wegingsfactoren zijn daarvoor toegepast: Nederland 1981: 1.48; België 1981: 1.08; Nederland 1990: 1.86; België 1990: .45. Tevens zijn de afzonderlijke steekproeven in Nederland en België gewogen. In Nederland om de leeftijds- en geslachtsverdelingen te corrigeren; in België om het overwicht aan Vlamingen te corrigeren.
2. Het is minstens tweede generatie, maar het kan ook sinds meerdere generaties zijn. In de data van 1981 ontbreken echter de noodzakelijke gegevens om deze nadere differentiaties aan te brengen.
3. Voor een vergelijking op basis van andere gegevens en over een langere periode, zie Dobbelaere 1988a.
4. Voor theoretische beschouwingen, zie Dobbelaere 1988b: 13-80; Dobbelaere en Voyé 1990, en 1991: 205-214.

Geraadpleegde literatuur

- Dobbelaere, K. (1988a), Secularization, Pillarization, Religious Involvement, and Religious Change in the Low Countries. In: Th.M. Gannon (red.), *World Catholicism in Transition*. Macmillan, New York en Londen, p. 80-115.
- Dobbelaere, K. (1988b), *Het 'Volk-Gods' de mist in? Over de Kerk in België*. Acco, Leuven en Amersfoort.
- Dobbelaere, K., en L. Voyé (1990), From Pillar to Postmodernity: The Changing Situation of Religion in Belgium. *Sociological Analysis* 51 (S), p. 1-13.
- Dobbelaere, K., en L. Voyé (1991), Western European Catholicism Since Vatican II. In: Hr. Ebaugh (red.), *Vaticanum II and US Catholicism*. Jai Press, Greenwich en Londen, p. 205-231.

- Dobbelaere, K., en L. Voyé (1992), Godsdienst en kerkelijkheid in België. In: J. Kerkhofs, K. Dobbelaere, L. Voyé en B. Bawin-Legros (red.), *De versnelde ommekeer*. Lannoo, Tielt, p. 115-161.
- Felling, A., J. Peters en O. Schreuder (1986), *Geloven en leven*. Kerckebosch, Zeist.
- Iannaccone, L.R. (1992), Religious Markets and the Economies of Religion. *Social Compass* 39 (1), p. 123-131.
- Halman, L., F. Heunks, R. de Moor en H. Zanders (1987), *Traditie, secularisatie en individualisering*. Tilburg University Press, Tilburg.
- Halman, L. (1991), *Waarden in de westerse wereld*. Tilburg University Press, Tilburg.
- Kerkhofs, J., en R. Rezsöházy (1984), *De stille ommekeer*. Lannoo, Tielt en Weesp.
- Kerkhofs, J., K. Dobbelaere, L. Voyé en B. Bawin-Lagros (red.) (1992), *De versnelde ommekeer*. Lannoo, Tielt.
- Moor, R. de (1987), Religieuze en morele waarden. In: L. Halman, F. Heunks, R. de Moor en H. Zanders, *Traditie, secularisatie en individualisering*. Tilburg University Press, Tilburg, p. 15-49.
- O'Dea, T.F. (1966), *The Sociology of Religion*. Prentice-Hall, Englewood Cliffs, N.J.
- Remy, J., en L. Voyé (1985), De katholieke kerk van België en haar vergelijk met de moderne wereld: Enkele initiatieven met internationale reikwijdte. In: K. Dobbelaere, L. Voyé, J. Billiet en J. Remy (red.), *België en zijn Goden: Kerken, religieuze bewegingen en ledenbewegingen*. Cabay, Leuven, p. 11-30.
- Zylberberg (1985), Les transactions du sacré. *Sociétés* 1 (4), p. 9-13.